

A dialektusok mai helyzetéről a nyelvjárásgyűjtések tükrében

Gréczi-Zsoldos Enikő

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszékén a dialektológia – a nyelv horizontális tagolódását, a táji nyelvváltozatokat vizsgáló nyelvészeti tudományterület – ismerveinek, módszertanának az oktatása az előadótermeken és a szemináriumi szobákon kívül a terepgyakorlatokon, a nyelvjárásgyűjtéseken is megvalósul. Az élőnyelvi terepgyakorlat oktatási-tudományos célja az, hogy bevezesse a hallgatókat a társadalomtudományi kutatás, az élőnyelvi gyűjtés módszertanába, a reprezentatív mintavétel, a kérdőíves kutatás és az interjúkészítés metodikájába.¹

Azok a tudományterületek, amelyek akár elméletben, akár gyakorlatban érintik a nyelvváltozatok kérdését, fundamentális tézisként mutatják be a nyelv heterogenitását, a nyelvnek mint élő entitásnak azt a sajátosságát, hogy változandóságában és változataiban létezik. Egy nyelvi közösség, még ha egynyelvű is, homogén nem lehet, mert regiszterek sokaságában mutatkoznak meg egy nyelv és a reprezentatív mintavétellel kiválasztott adatközlők tulajdonságai. Azt tehát, hogy a nyelvre egyneműként tekintünk, el kell vetnünk, mert csakis sokszínűségében, a kommunikálók származásától, az egyén nemétől, iskolai végzettségétől, társadalmi csoport(ok)hoz, réteghez tartozásától, érdeklődési körétől meghatározott nyelvi változatokban gondolkodhatunk. A nyelvjáráskutatás gyakorlatát és a szociolingvisztika módszertanát ötvöző szociodialektológiai kutatómunka különösen fontos feladatként jelentkezik abban az időszakban, amikor a laikus társadalom – a köznyelviség irányába ható nyelvi változás következményeként – sok esetben degradálja a nyelvjárási beszélőknek a standard nyelvváltozattól eltérő nyelvi sajátosságait. A dialektológusok – tudományos eredményeikkel – igyekeznek ugyan eloszlatni a tájszólást beszélő személyre vonatkozó, több helyütt ható leértékelő véleményt, a laikus társadalom egy része mégis gyakran tanulatlanak, műveletlennek minősíti a nyelvjárási beszélőt. (S talán nem épp maguk műveltségét minősítik ezzel?) Fontosnak tartom – az egyetemi munka adta lehetőségekkel – elérni a leendő magyartanárokat, magyar szakos bölcészek gondolkodásában a nyelvjárások értékes változatainak a megismerésére, megőrzésére való hajlandóságot. A nyelvi attitűdnek, a nyelvi elemekhez, formákhoz viszonyuló nyelvhasználói magatartásnak, akár a nyelvi sztereotípiáknak – igazolt nyelvtudományi felismerésként – jelentős a nyelvhasználatot befolyásoló szerepe.² A gyűjtőmunka szellemi-pedagógiai-lelki hatása, formáló ereje sem mellékes.

¹ Vö.: BABBIE, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest, 2003.

² Vö.: KISS Jenő: A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 92. (1996)/1. 138–151.; KONTRA Miklós: Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93. (1997)/2. 224–232. KISS Jenő: Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexéhez. *Magyar Nyelvőr* 124. (2000)/4. 465–468.

A nyelvi variabilitásra, a nyelvhasználatra koncentráló, az élőnyelv vizsgálatában új utat találó szekuláris nyelvészet jogosultságát és igazságát a nyelvtudományi gondolkodás XX. századi előrelépése igazolhatja. A XX. század második felének beszédtudományok felé fordulása juttatta el a nyelvről gondolkodókat arra a szemléletre, amely – lényegét tekintve – a nyelvi alakulatra nem elsősorban mint egzakt rendszerre, hanem a saussure-i értelemben vett *parole*-ra, a konkrét kommunikációs situációban megnyilvánuló aktuális beszédtevékenységre, nyelvhasználatra van figyelemmel. A társadalmi és a nyelvi jelenségek kapcsolatát empirikusan vizsgáló szemléletmód szerint nem a struktúrájában értelmezett *nyelv* jelenti a kihívást a kutató számára, hanem a mindenkori nyelvhasználat és a nyelvhasználó, a történelmi–társadalmi–kulturális kontextusában meghatározott nyelvi jelenlét.

A társadalomnyelvészeti (másképp: társasnyelvészeti) gondolkodás az élőnyelvi vizsgálatokban látja annak a lehetőségét, hogy képet kaphassunk a valós nyelvhasználatról. A nyelvet – mint a diakronitásban is változó rendszert – a hagyományon, a megegyezésen kívül a szokás, a divat, a nyelvszokás is alakítja. A nyelv, bár nemzedékről nemzedékre hagyományozódik, mégis az adott társadalom, a kor beszélőinek attitűdjétől függő nyelvi alakulat. Hagyomány és megegyezés terméke, ugyanakkor *függő*, azaz változó, módosuló, igazodó, képlékeny alakulat. A nyelvhasználó ízlése, értékrendje, viszonyulása bizonyos nyelvi formákhoz kritérium lehet a nyelvi elemek elfogadásában, ilyenformán a nyelvi jelenségek terjedésének és kiveszésének meghatározója is. A változást, a választást a mindenkori nyelvhasználói közösség értékítélete, attitűdje irányítja, ezeket pedig a célszerűség, a praktikusság, a logikusság, a gazdaságosság vezeti, s mindezek mellett esztétikai szempontok is szerepet játszanak. Bármely nyelvváltozat, így a köznyelv, az irodalmi nyelv, de a nyelvjárások és a szociolektusok belső normájának alakulásában egyaránt meghatározó az *elfogadás*. Egy regiszter, egy nyelvváltozat a kiválasztott és az elfogadott elemek együttállása. A társadalom változása, a politikai rendszerek alakulása és hatása, a kultúra és a műveltség új elemei, az ember koronként létrehozott új tudásanyaga, s mindaz, ami ezzel együtt jár egy emberi közösségben, a nyelv *újrateremtődését* idézi elő. Mint a társadalmi együttélés normái, úgy a nyelvi norma is a nyelvhasználóktól alakított szabályok együttese. Az újrateremtődés egyik ismérve, hogy ami a társadalomban megjelenik, annak a nyelvben is nyoma van. Éppen ezért nehéz rögzíteni egy adott közösség nyelvhasználatát a maga nyelvi változóiban, illetve ugyanígy alapos módszert igényel a változandóságában és változataiban élő nyelv egy részrendszeréről szinkrón metszetet adni.

A magyar nyelvterületen beszélt nyelvjárások rendszerében – hasonlóan más regiszterekhez – az utóbbi időszakban ütemesebb változást érzékelünk. Hegedűs Attila élőnyelvi kutatásokra alapozott munkája *A változó nyelvjárás* címmel³ utal arra, hogy a korábban homogén magyar falu átalakult, a mobilitás, az urbanizáció, az iskolázottság korábban magasabb foka a dialektológusoktól jól érzékelt nyelvi változásokat indukált az egykori – elsősorban földművelésből és állattenyésztésből élő – magyar falusi réteg nyelvhasználatában. A magyar nyelvjárástani terminológiában a *dialektus*, a *nyelvjárás* szinte kizárólag a falun paraszti gazdálkodásból, ritkábban a

³ HEGEDŰS Attila: *A változó nyelvjárás*. PPK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2005.

kisvárosban iparból élő emberek (az idősebb és a fiatalabb korosztályt egyaránt beleértve) régióként megoszló, földrajzi alapon elkülönülő tájszólása, míg az angol nyelvű irodalomban a *dialect* fogalom általánosabb értelmű, a horizontális és a vertikális nyelvszemléletből kirajzolódó nyelvváltozatokat általában jelölő műszó. Peter Trudgill a dialektológia feladatát a következőképpen határozza meg (a gondolat magyar fordítója Sándor Klára): „Eredetileg a hagyományos paraszti nyelvjárások fonológiai, morfológiai és lexikai szempontú tanulmányozását és a nyelvjárási jelenségek földrajzi elterjedésének vizsgálatát (ld. hagyományos nyelvjárás) jelentette. Az utóbbi időben viszont a dialektológusok szintaktikai jegyekkel, városi dialektológiával, társadalmi dialektológiával és a nyelvi formák társadalmi megoszlásával (ld. szociolektusok) is foglalkoznak.”⁴

A legújabb hazai dialektológiai kutatások annak feltárását célozzák meg, hogy a ma falun élők milyen mértékben őrzik az őseiktől rájuk hagyományozott archaikus nyelvváltozatot, s hogyan befolyásolják ezt korunk külső nyelvi tényezői, a társadalmi-gazdasági-kulturális változások. Azért van szükség a szociológiával (szociolingvisztikával) szövetkező dialektológiai vizsgálatokra, mert ennek a módszerében új tudományterületnek, ti. a szociodialektológiának a képviselői árnyaltabban figyelnek a falu immáron megváltozott társadalmi összetételére, így a szociolingvisztikailag rétegzett heterogén nyelvi képről hitelesebb leírást adhatnak.

A magyar nyelvterület több részén is alkalmunk volt gyűjtéseket végezni a bölcsészkar magyar szakos hallgatóival. Határon túl Erdély egyes településeinek, Kárpátalja Ungvár és Munkács környéki falvainak és a Felvidék egy városának nyelvjárási beszélőihez jutottunk el. A kárpátaljai terepmunkánkon a Vereckei-hágó történelmi-nemzeti ihletettségében, a munkácsi vár árnyékában találkozhattunk azokkal az északkeleti nyelvjárási régióhoz tartozó kárpátaljai falusi emberekkel, akik – saját érzésük szerint – a legegyszerűbben beszélik a magyar nyelvet. Milyen fontos ez az attitűd a megmaradáshoz, a nyelvmegtartáshoz! Hangfelvételeket készítettünk azokban a falvakban, amelyek a magyar nyelvjárások atlaszának korábbi kutatópontjai voltak. Sajátos ez a nyelvjárási régió nyelvünk történetében, hisz e területnek a nyelvjárása vált a XVI. századtól egyre intenzívebben egységesülő és normalizálódó köznyelvünk és irodalmi nyelvünk alapjává.⁵ Ennek következtében az északkeleti nyelvjárási régió dialektális sajátosságai mutatnak a legkevesebb eltérést a presztízsaváltozáttá alakult irodalmi nyelvi-köznyelvi változattal összehasonlítva, s talán ezzel magyarázható az itt élő nyelvjárási beszélőknek saját tájszólásukat értékelő attitűdje. Az a nyelvi jelenség, amelyik a presztízsaváltozattól, az eszményített regisztertől nem különbözik nagymértékben, azt általában helyesnek és szépnek tekintik a nyelvhasználók. A nyelvileg „helyes” és a nyelvileg „szép” fogalma a nyelvjárási adatközlők metanyelvi megjegyzéseiben általában nem válik szét. Erre utal a magyar nyelvterületen végzett első tudományos attitűdvizsgálat eredményének értékelője, Imre Samu is.⁶

⁴ TRUDGILL, Peter: *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF, Szeged, 1997.

⁵ Vö.: SZATHMÁRI István: A zempléni táj és anyanyelvünk. *Magyar Nyelv* 104. (2008)/4. 479–483.

⁶ IMRE Samu: Hol beszélnek legegyszerűbben magyarul? *Magyar Nyelvőr* 87. (1963) 279–283.

Az északnyugati, határon túli Dunaszerdahely környéki falvak, Nyékvárkony és Bős, illetve a nyelvjárászigetként megmaradt szenci *ö-ző* régió nyelvjárását vizsgálva kérdőíves felmérést és interjút is készítettünk a helyi nyelvjárást beszélő idősebb falubeli adatközlőkkel. A közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióhoz tartozó vidék nyelvjárásába ékelődik a déli magyar nyelvterületen élők nyelvhasználati jellegzetességeit mutató Szenc és környéke. A nyelvjárásziget beszélői hangtani jellegzetességként őrzik az erős *ö-zést* mint archaikus sajátosságot. A nyelvjárászigetek létrejöttét népességmozgás, elvándorlás, migráció magyarázza. Bizonyára egy korábbi, délről érkező magyar népcsoport telepedhetett itt le egykoron, s őrizte meg a déli labiális tájszólást. E terület kuriozitása, hogy a nyelvjárásziget központi települése nyelvünk egyik alakítójának, korabeli grammatikaíróknak, Szenci Molnár Albertnek a szülővárosa. Elgondolkodtató ennek a tájnak az üzenete: az egykori Magyar Királyság kapujánál, a Dévénynél habzó Duna vizénél Ady Endre szavai jutottak eszünkbe, s az egykori magyar diéta városában, Pozsonyban, ahol 1844-ben hivatalossá tették országunk területén a magyar nyelvet, sétálva merengtünk az ott rekedt és a mai Magyarország határain belül élők sorsáról, identitástudatáról.

Nyelvjárásgyűjtő útjainkon több alkalommal tanulmányoztuk az északkeleti és a palóc nyelvjárási régió falvainak helyi nyelvjárását: kutatópontunk volt Szuhogya, Damak, Piliny, Karancsság. A palóc nyelvjárási régió – bár különböző nyelvjárás csoportjait reprezentálják a kutatópontok – határon inneni és túli területein egyaránt megfigyeltük az *a* és az *á* hangalakai variánsait, az előbbi fonémának a köznyelvtől illabiálisabban ejtett változatát, az utóbbinak labiálisabb ejtészavát. A határon túli felvidéki palócság nyelvjárási közösségében, Nógrád vármegye egykori székhelyén, Füleken a nyelvhasználói közösség nyelvjárásosságát, nyelvi attitűdjét vizsgáltuk. Szociodialektológiai vizsgálatunkban az adatközlők kiválasztásánál és az eredmények értékelésénél figyelembe vettük a nyelvhasználatot befolyásoló szociolingvisztikai tényezőket. Ez a település, mivel a határhoz közel esik, a csehszlovák, majd a szlovák asszimilációs törekvéseknek kevésbé esett áldozatul, mint a határtól távolabbi városok, falvak. Az ott élő magyarok ékes palóc nyelvjárásban kommunikálnak egymással és az idegennel, formális és informális beszéd-szituációban egyaránt. A terepmunka összefoglalásául készült hallgatói beszámolóban ezt olvashatjuk: „A nyugdíjas vasutas, a szomszéd faluban élő tanítónő, a helyi iskola tanára és a fiatal anyuka néha egymás szavába vágva, néha tréfásan, máskor szomorú-komolyan osztották meg velünk gondolataikat magyarságtudatukról, hétköznapijaikról, történelemszemléletükről, nyelvhasználatukról, a szlovák oktatási rendszerről és hagyományos ételeikről.”⁷

A magyar nyelvtudomány első nemzeti atlaszának adatait 1949 és 1964 között gyűjtötték az egykori munkaközösség tagjai. A magyar nyelvjárások atlasza a magyar nyelvterületen kizárólag a 60 éven felüli korosztálytól beszélt archaikus magyar tájszólást rögzítette 6 kötetben, nyelvföldrajzi térképeken.⁸ A korabeli politikai viszonyok miatt jórészt a trianoni határon belüli falvakra (néhány városra) terjedt ki a gyűjtők kutatópont-hálózat, tudományos szempontból azonban a magyar nyelvterület határon túli régiói sem maradhattak ki az adatgyűjtésből. Az azóta eltelt bő fél évszázad nyelvi változásai kiértelmezték a dialektológusokban azt a tudományos

⁷ www.magyarszak.uni-miskolc.hu/hirek/nyelvjaras.pdf (2012. 08. 12.)

⁸ DEME László–IMRE Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai, Budapest, 1968–1977.

igényt, hogy változásvizsgálatot végezvén, a szinkrón nyelvjárási kép rögzítésére vállalkozván új gyűjtést szervezzenek a mai magyar nyelvterületen. Az Új magyar nyelvjárások atlaszának néhány éve elindított gyűjtési munkálataiban részt vevő kutatók szociolingvisztikai szempontok szerinti rétegzettségükben igyekeznek vizsgálni a mai falusi beszélők nyelvjárásiasági szintjét. A geolingvisztikai kutatócsoport⁹ célja az, hogy a magyar nyelvterületről olyan átfogó képet alkosson, amelyben megmutatkoznak a régiók eltérő nyelvi sajátosságai. A munkában részt vevő kutatók azzal a szándékkal vizsgálják az élőnyelvet, amelynek eredményeként a XX. század végén és a XXI. században végbement társadalmi változásoktól befolyásolt nyelvjárás a szociális változók függvényében megrajzolható, s amelyben nyomára lephetünk a társadalmi-történelmi kontextusában meghatározott változó nyelvjárásnak. A munka elindításának az volt az egyik motiváló tényezője, hogy – a nyelvjáráskutatóink többségi véleménye szerint – a szociális-nyelvi értelemben heterogénné lett falusi közösségekben az utolsó stádiumában agonizál az archaikus nyelvjárás. Tetten éréseire még lehetőségünk van, ám a szervezett gyűjtéseket minél hamarabb el kell végezni, mivel a fentebb vázolt külső változások a nyelvben is nyomot hagyva eltüntethetik a több évszázada beszélt tájszólások sajátosságait, s a regionalizmusok egyre kevesebb egyéni színnel kezdenek közelíteni a köznyelvhez. Ez a sürgetés szólal meg Kányádi Sándornak a *Noé bárkája felé* című versében: „Be kell hordanunk, hajtanunk mindent./ A szavakat is. Egyetlen szó,/ Egyetlen tájszó se maradjon kint./ Semmi sem fölösleges.”¹⁰

Az Új magyar nyelvjárások atlaszának gondosan kimért kutatópont-hálózata a magyar nyelvterület egészét lefedi az ausztriai magyaroktól a csángókig, a szlovákiai magyarok felvidéki területétől a Délvidék magyarok régiójáig. A településenkénti 10 reprezentáns adatközlővel a kutatócsoport egységes kérdőíve alapján felvételt készítve nem csupán a dialektális nyelvi különbségekre koncentrálnak a gyűjtők, hanem grammatikalitási ítéleteikről, attitűdjükről is próbálnak adatokat szerezni. Az adatok rögzítésére, összevethetőségére továbbra is a térképes ábrázolás bizonyult a legalkalmasabb eszköznek, ám az Új magyar nyelvjárások atlasza – a számítógépes technika lehetőségeit felhasználva – digitális, beszélő térképekből áll majd. Hamarosan megszületik tehát a második nemzeti magyar nyelvátlasz, amely a korábbi nagyatlász kérdőívének részleges újrakérdezésével s nagyobb területet felölelő kutatópont-hálózaton készül. A korábbi korpusz összes határon túli kutatópontját megtartották, a romániaiakat megnövelték úgy, hogy a romániai magyar nyelvjárások atlaszából választották ki a többlet-kutatópontokat.¹¹ A kutatócsoport előzetes terveiből megtudhatjuk, hogy a kérdőíves, a beszédfelvételes és a részt vevő megfigyeléses terepmunka eredménye a leíró adekvátság követelményének megfelelő szinkrón, történelmi összehasonlító elemzésekre is alkalmas új regionális nyelvi adatok korszerű módon rögzített tömege lesz, s mint ilyen, számos tudományos kérdés fölvetésére és vizsgálatára kínál majd lehetőséget.

⁹ Az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoportjának honlapja: <http://umnya.elte.hu/> (2012. 08. 12.)

¹⁰ KÁNYÁDI Sándor: *Noé bárkája felé*. Pallas Akadémia, Budapest, 2004.

¹¹ *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI. Szerk.: MURÁDIN László–JUHÁSZ Dezső*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995–2010.

Ebbe a munkálatba kapcsolódtam be magam is. A 2010-ben rögzített nyelvi korpusz egy Nógrád megyei község, Karancslapujtő fiatalabb és idősebb korosztályából válogatott adatközlőinek válaszait tartalmazza. Hangfelvételeim képezik majd az új atlasz ezen kutatópontjának adatait. Később hallgatóim terepgyakorlatának is helyszíne lett ez a Karancs tövében elterülő falu. Az új atlasz gyűjtéseit végző kutatócsoport tagjai helyenként nem tudnak megszólaltatni fiatal nyelvjárási beszélőt, pedig a gyűjtés egyik kritériuma, hogy mindhárom korcsoportból választva adatközlőt a gyűjtés ily módon is reprezentatív legyen. A gyűjtések során, Karancslapujtőn is, tapasztalhattuk, hogy a mai Magyarországon van még olyan régió, olyan település, ahol nemcsak az idősek, hanem a középkorúak és az ifjabb nemzedék tagjai is ismerik, sőt beszélik a nyelvjárást.

Az élőnyelvi terepgyakorlatok szervezésében nem csupán a tudományos és az oktatási cél a mérvadó. Más hatékonyságú az egyetemi közegben tartott előadás és szeminárium, s egészen másra okít, más tanulsággal jár a nyelvjárási közösségekben végzett munka. A leírtakhoz adalékképpen idézem az egyik nyelvjárásgyűjtésen részt vett hallgató élménybeszámolójának gondolatait: „Mikor elindultunk Miskolcra, a nyelvjárásgyűjtés fogalmát az adatok felvételével azonosítottuk, de a gyakorlatban kiderült, hogy ennél sokkal többet jelent ez a szó. A lelkek találkozását.”